

- Osborne, Timothy – Thomas Gross 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 165–216.
- Pasierbsky, Fritz 1981. Sprachtypologische Aspekte der Valenztheorie unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 34: 160–77.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Rácz Endre szerk. 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.
- Tompa József szerk. 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wéber Katalin 2009. Beszéd hangról hangra: mentális fonotéka. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 149–59.

Imrényi András

egyetemi adjunktus
Jagelló Egyetem, Krakko
Magyar Filológiai Tanszék

SUMMARY

Imrényi, András

On the self-similarity of Hungarian finite clauses

This paper argues that Hungarian finite clauses display a self-similar structure by including a core component which functions as a “clause within the clause”. The core is a catena of elements which schematically profiles a grounded process, and has the capacity to code (certain types of) illocutionary force and (positive) polarity as well. Drawing on recent advances in Langacker’s Cognitive Grammar, the author argues that the “baseline” function of the core is that of a schematic positive declarative clause, with departures from the baseline marked by word order and/or by various morphological, lexical and prosodic devices. The proposal is set against the author’s description of Hungarian finite clauses as multi-dimensional networks, with separate dimensions accounting for complementary aspects of the clauses’ meaning and form.

Keywords: self-similarity, core component, catena dimensions, grounded process, illocutionary force, polarity, inversion, overriding

„Te öttél meg engemet néne”

– A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben¹

1. „Cselekedetinek valósága ebből is ki tetszik” – Bevezetés

Dolgozatomban esettanulmányszerűen vizsgálom a jelentéstörténet egyik szeletét: megbetegedésekre és gyógyulásokra vonatkozó metaforikus kifejezéseket – ezekből általánosabb összefüggéseket leszűrve a metaforáról mint a hagyomány és a tapasztalat továbbvivőjéről. A vizsgálat anyagát a boszorkányperek, azokon belül is a tanúvallomásokban megjelenő megbetegedési, illetőleg rontási eseményeket felidéző történetmondások teszik ki. A választott szövegtípusban gyakran utalnak külföldre, a boszorkányoknak tulajdonított megbetegedésekre, a szövegek nyelvi megformálását pedig

¹ A dolgozat a K116217 számú OTKA-munkálat anyagait felhasználva készült.

a sokszínűség, az árnyaltság jellemzi. A dolgozat alapvető célja a fogalomkör feltárása: a szókinccs egy részének bemutatása során szeretnék rámutatni arra, hogyan fejlődnek ki ezekben a történetmondásokban a közösségre jellemző hiedelmek, tapasztalatok. Az állapotfelmérés mellett kitekintésszerűen kitérek arra is, hogyan alakul az egyes kifejezések használata a szövegtípusban és azon kívül. A betegség és rontás metaforái különféle, a közösségben megőrzött hagyományokat mozgósíthatnak, ugyanakkor az egyes jelentésváltozásokat alakító motivációk idővel elhomályosulhatnak.

A vizsgált időszak történeti, pragmatikai és szociolingvisztikai jelentőségét az adja, hogy nagy mennyiségű olyan nyelvemlékes anyag maradt fenn a 16–18. századból, amelyekben lehetőség van a szóbeliség megragadására, beszélt nyelvi elemek közvetlenebb elkülönítésére. Ez elsősorban a misszilisek és a periratok szövegtípusára vonatkozik, utóbbiak esetében a rögzítés során tudatosan törekedtek az élőbeszéd visszaadására (Pusztai 1999: 380; Juhász 2002: 172; Haader 2006: 865–70).

A továbbiakban a választott nyelvtörténeti forrás sajátosságait mutatom be röviden (2. pont), majd áttekintem a metaforaértelmezések számunkra releváns vonásait (néhány 16–18. századi példán keresztül bemutatva, 3. pont).² Ezt követi egy részletes nyelvi elemzés a legjellegzetesebbnek tekinthető rontásmetaforáról (4. pont); kitekintésként pedig rátérek a gyógyulás fogalmi kategóriáira, összevetve azokat az orvosi receptekben megjelenő idevonatkozó metaforákkal (5. pont).

2. „Akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok” – A tanúvallomás mint szövegtípus

2.1. Különböző időszakokból és területekről származó, nagy mennyiségű perszöveg (tanúvallomás) ismeretében az a benyomásunk támadhat, hogy a boszorkánysággal kapcsolatban viszonylag ritkán számolnak be ténylegesen az ördöggel való szövetségről (ezzel összefüggésben repülésről, boszorkányszír használatáról, boszorkánygyűlésekről). Noha a boszorkány a vádak szerint jellegénél fogva „ördögi mesterséggel” cselekszik, az ördög inkább általánosságban a természetfeletti hatalom forrásaként értelmeződik. Ami jellemzően előtérbe kerül az egyes eljárások alkalmával, az a kuruzslás, a rontásba vetett hit, illetőleg egyes esetekben az erkölcsstelen életmód. Ezt a vélekedésünket a néprajzi szakirodalom is megerősíti.

Az üldözéseket megalapozó hiedelem kettősnek tekinthető: egyrészt a paraszti gyakorlat gyógyító és rontó tevékenysége, másrészt a természetfölötti képesség (Dömötör 1981: 57–8; Pócs 1983: 135–7; francia példára hivatkozva Klaniczay 1986: 270–1). A magyar néphitből hiányzik a repülő-vérszívó striga alakja, ugyanakkor már Könyves Kálmán törvényei között szó van a károsító boszorkányok, a maleficusok és veneficusok büntetéséről (Kulcsár 1961: 95; Dömötör 1981: 56; Iklódy 1982: 296). A közösség tagjainak fő motivációja az, hogy az őket érintő egyéni károkról, hétköznapi balszerencsére, sérelmekre magyarázatot kapjanak. Váratlanul bekövetkező károk, tragikus események hatására az egyén jellemzően okozót keres – lehetőleg természetfölötti erőnek tulajdonítva a gondokat, egyúttal leginkább a mindennapos konfliktusokból, viszályokból, félelmekből kiindulva (Pócs 1983: 140–2; Klaniczay 1986: 269–70; nemzetközi kontextusban, elsősorban angolszász anyagon Culpeper–Semino 2000: 98–9). A boszorkány ennél fogva nem személy, hanem egy szerep (részben ideológia, részben viselkedés). A valós jellemzők – az összeférhetlenség mellett ilyen lehetett a feltűnő szépség vagy épp csúnyaság, a szabados vagy éppen túl erkölcsösnek tartott életmód stb. – sztereotípiákkal keverednek, így egy idő után a közösség bármely tagját megvádolhatták, férfiakat és nőket egyaránt (Kulcsár 1961: 76; Klaniczay 1986: 270).

A boszorkánysággal vádolt személyeknek tulajdonított rontásokat általában megkülönböztetik az egyéb mágikus tevékenységektől, mint például a jóslás, az elveszett tárgyak meglátása, a boszorkány felismerése (az ezekkel foglalkozó a személyeket – *nézők, orvosok, táltosok* – ritkábban vádolják meg). A népitéletet pedig – a tanúvallomásokban felidézve – jelzik a következő megjegyzések:³

² A 16. század elejéről szórványos (jellemzően még latinul rögzített), míg a század második feléről már rendszeresebb dokumentációról beszélhetünk. 1690 után ugrásszerűen növekszik a perek száma, mivel a források megmaradása ekkortól válik rendszeresebbé (Klaniczay 1986: 259). A 18. századból tehát többször annyi szöveg maradt fenn, mint a korábbi időszakokból.

³ Az adatokat a kiadások alapján közlöm, a hivatkozás az év, a kötet és az oldalszám alapján történik. Ezúttal részben a Schram Ferenc által közölt perszövegek digitalizált nyersváltozatából keresve (Bosz. 1–3.), részben a Történeti magánéleti

1677: „tsak gondolta magában, hogy *nem kár volna megh égetny*” (Bosz. 1: 377); 1716: „Boszorkány kutya, *még az én szekerem hord Nádat, az te égettetédsre*” (Bosz. 1: 172). Nem példátlan az sem, hogy a vádakat nem követi halálos ítélet, ugyanakkor bizonyos esetekben, ha a vádlott ártatlansága bizonyítást nyer, akkor is kapott valamiféle enyhébb büntetést (például botütés formájában). Ez utóbbi értelemszerűen elrettentésként is szolgált a közösség többi tagjának.

2.2. Mindezt a perkiadásokból tudjuk, amelyek elsősorban a tanúvallomásokat tartalmazzák (a tárgyalás alkalmával elhangzott beszámolókat jóval ritkábban). A közösség tagjai ugyanis – ahogy más büntető-eljárások esetében is – a (boszorkány ellen indított) vizsgálódási eljárás során számolnak be sokféle történésről, lehetőleg olyanokról, amelyekkel megerősíthették vagy éppen cáfolhatták a különböző részletességű vádakat. Magyarországon a boszorkányságot kivizsgáló perek a 16. század elejétől a világi hatóság előtt zajlottak (városi, megyei bíróság, magisztrátus, úriszék), egyházi bíróságok nem foglalkozhattak ilyen ügyekkel (Kulcsár 1961: 96–7; Iklódy 1982: 292). A vizsgálódási időszak dokumentumai a későbbi tárgyalási folyamatban komoly szerepet tölthettek be: hivatkoztak az azokból nyert információkra, ezekkel indokolhatták az ítéletet is. Valószínűleg ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy a kihallgatás alatt elhangzott beszámolókat minél pontosabban igyekeznek rögzíteni. A tanúvallomás jellegénél fogva elsődlegesen a szóbeliségben gyökerezik és formálódik, ugyanakkor nyomot hagy rajta a fogalmazó is a lejegyzés (valamint a tisztázás és a másolás) során. A későbbi olvasó (befogadó) számára ezek a beavatkozások nem mindig azonosíthatók egyértelműen az egyes szövegekben, ugyanakkor a források alapján nem is feltételezhetünk ebből a szempontból egységes gyakorlatot a fogalmazók között.

A tanúvallomások tehát nemcsak jogi érdekeltségű dokumentumként értelmezhetők, hanem különféle, a 16–18. századi közösségek hétköznapi életéről szóló történetekként is olvashatjuk őket (a rontáselbeszélések vagy maleficiumnarratívák szerkezeti sajátosságairól bővebben l. Tóth G. 2001: 202–9). Nem azonosíthatók természetesen a valósággal, hiszen olykor mesés, mondászerű elemeket is tartalmaznak (ilyenek a szó szerint lóvá tett emberek, macskává változó nők vagy a dióhéjban utazás). Jellemzőbb azonban, hogy keveredik a „csodás” és a hétköznapi tapasztalat, például nem ad elég tejet a tehén, rossz a termés, vagy valaki hirtelen megbetegszik. Mivel alapvetően szabadon hagyták beszélni a tanúkat, a műfajnak jellegzetessége a sokféleség: nemcsak a tényszerű információk, hanem diskurzusrészeket, vélekedéseket, egyéni benyomások is bőségesen teret kapnak a szövegekben. Ebben a tekintetben egyedülállónak számít ez a forrás, hiszen amellett, hogy bizonyos, a korszakra jellemző mindennapi nyelvhasználati sajátosságokat megőriztek, felidéznek a közösségben hagyományozódó tudást, hiedelmeket, vélekedéseket.

Jellegzetes többek között az is, ahogyan a korszakban a megbetegedéseket értelmezték. Ezek meghatározása és a rájuk való utalás feltűnően más természetű volt, mint manapság. Ritkán neveznek meg konkrét betegségeket, mint a köszvény vagy a süly, és a tünetekből is legfeljebb a feltűnőket írták körül: 1730: „keze olyana lőtt *mint egy fekete süveg*” (Bosz. 1: 234); 1716: „Bátyya háta olyan volt *mint a törött szén*” (Bosz. 1: 290); 1728: „*mint a törött máj* olyan volt orczája” (Bosz. 2: 323). Jellemzőbbek voltak a tünetektől függetlenül többféle betegségekre utaló kifejezések, amelyek valójában különféle képzetársítások, metaforák. Más szövegtípusokból az így kialakuló szókincs valószínűleg nem tárható fel ilyen részletességgel. További szempont, hogy egyes betegségmetaforák szemléletbeli különbséget is mutatnak az egyes szövegtípusokban, például az orvosi könyv műfajával összevetve (l. 5. pont).

3. „Sulos nyavalája tapasztaltatott”

– metaforaértelmezések hagyományos történeti és kognitív megközelítésben

3.1. A néprajzi kutatások is kitérnek rá, hogy a magyarországi boszorkányperekben több kifejezés is rendszeresen szerepel a tanúvallomásokban a boszorkánysággal vádolt személy rontó tevékenységé-

korpusz anyagát használva (célzott kereséssel: <http://tmk.nytud.hu/>), részben pedig manuális úton válogattam, kiegészítve az alábbi kiadásokkal: „A magyarországi boszorkányság forrásai” (MBF. 1–4.), „Nagybányai boszorkányperek” (NB.), „Kolozsvári boszorkányperek” (KB), „Magyarországi boszorkányperek oklevéltára” (Komáromy), „Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben” (Sugár), „Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi források gyűjteménye” (KF. 1–2.).

re vonatkozóan. Ezek közül legáltalánosabbnak a következőket sorolják fel (különösebb részletezés nélkül): *megrontott*, *megvesztett*, *megett/megevett*. Megkülönböztetnek továbbá cselekvésmódokat (megnyomás), illetőleg konkrétabb betegségeket jelölő szóhasználatot. Utóbbira példa a megkötés, ami ebben a megközelítésben főként „szerelmi” varázslásként, például impotencia vagy meddség okozásaként értelmeződik (Dömötör 1981: 145–6).

A szövegeket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a boszorkányperek anyagában fellelhető betegsége, illetőleg rontásra vonatkozó megnevezéseknek vannak olyan közös jelentésbeli tulajdonságai, amelyek alapján hálózatot alkotnak, jelentésmezőként értelmezhetők. Ezek a hálózatok nem statikusak, megfigyelhető bennük mozgás, változás; emellett hasonló természetű változások mentén is létrejöhetnek. A jelentésváltozások egyik tipikus aspektusa leginkább a konkrét és absztrakt szemlélet szembenállásán alapszik, amikor az adott jelentés valóságához kötöttsége, érzékletessége elhalványul, jellemzően azért, hogy a lelki vagy társas élethelyzetek jelenségeit, tulajdonságait is kifejezhesse. Az ilyen változások alapja a metafora. Hadrovics László a metaforát a stilisztikából kölcsönzött jelenségeként vezeti be, rámutat azonban sokkal általánosabb és meghatározóbb szerepére, amikor azt állítja, hogy tulajdonképpen „egész elvont szókincsünk” elhalványult metaforákból áll (1992: 69–71).

A metaforikussá válás kritériumát abban látja, amikor az adott kifejezésnek a közvetlen valósághoz köthető jegyei háttérbe szorulnak (metaforikusan szólva lehámlanak), így az adott szó jelentése általánosabbá válhat. Fontos azonban, hogy az adott időszakban újszerűnek számító metaforák a gyakori használat során hagyományozódnak, motivációjuk elhomályosulhat, és ezeken kívül is tovább változhat a jelentésük. A nyelvi változás szempontjából tehát kiemelt szerepe van a metaforának és a metonímiának. A gondolkodás képzettársítási mozzanatait legfeltűnőbben a metaforikus – a korábbi szakirodalomban „névátviteli” – jelentésváltozások mutatják, egyúttal ezek alapvetően a gondolkodási folyamatokból fakadnak (Benkő 1988: 136–41).

3.2. A metaforák megértésben játszott szerepe abból adódik, hogy megfeleléseken, formai és/vagy funkcionális hasonlóságokon alapulnak. Lássunk tehát a funkcionális (később formai) megfelelésre egy példát a betegség fogalomköréből és a boszorkányok „háza tájáról”. A *nyavalya* a történeti-etimológiai szótárak szerint szláv eredetű (*ne + volja*) ’kényszer, szükség, akarat ellen való dolog’, ebből alakult ki a ’baj, nehézség, kellemetlenség’ jelentése (belső fejlemények, vö. TESz.). A kapcsolatot mutatja, hogy a betegség egyik tipikus képzete a teher, a nehézség (vö. *súlyos* beteg). A tanúk ugyanakkor gyakran a gesztusok, hangadások kifejezésével nyomatékosítják mondandóikat, például a betegség hiteles ábrázolása érdekében is: 1584: „mintha megnyomtak volna és kezdék erősen *nyekegni*” (Komáromy 42); 1753: „az fatens felesége sárgulni kezdte és Testiben bágyadozni [...] el annyira *nyikorgott* az Agyban az fatens Hitvesse” (Bosz. 2: 448). Az ilyen szövegekből kiindulva arra következtethetünk, hogy a *nyavalya* használata valamikor részlegesen átértelmeződhetett az olyan hangutánzó igék hatására, mint a *nyög*, a *nyekereg* ~ *nyikorog*: feltűnőbbé vált benne az állapottal járó hangadás jelentés-összetevője. A betegséggel (*nyavalyával*) járó tünetek fájdalmat váltanak ki, ezt jellegzetes hangadás jelezi – nyögés, nyöszörgés –, idővel pedig ez a körülmény kezdi el jelölni magát az állapotot vagy magát a megbetegedést. Ebben a jelentésváltozásban tehát a metafora és a metonímia (figyelemáthelyezés) egyaránt közrejátszott.

A tanúk beszámolójában már kétféleképpen is találkoznak ezzel a metaforával, az egyik a ’megbetegszik’ értelmű (*el-* vagy *meg*)*nyavalyodik*: 1746: „hamar utána mintegy hat nap mulva mód nélkül *el nyavalodott*, annyira hogy minyájan azt gondolták meg hal, sem nem ülhetett sem nem feketett, szüntelen vallo fájdalokat szenvedett” (Bosz. 2: 246); 1746: „négy holnap mulva annyira *megh nyavalodott* a fatens, hogy vetőtül foghva kikeletik nyomorkodván, járyni nem tudott” (Bosz. 2: 252); 1750: „azért egy Bornyuja annyira *nyavalodott*, hogy csak el nem veszet” (Bosz. 2: 637); 1746: „csak hamar utána három esztendő leánkájá ugy *megh nyavalodott*, hogy sem ehetett sem alhatott” (Bosz. 2: 255). A másik változat pedig ’betegeskedik’ jelentésű *nyavalyog*; ez a főnévi tő ellenére a -g képzővel beleilleszkedik az általában fiktív tövű hangutánzó-hangfestő igék közé, így a formai hasonlóság is megfigyelhető: 1755: „melly ütésre ell annyira ell nyavalásult, hogy közel három fertál Esztendeigh *nyavalgott*, ell annyira, hogy semmiképpen fejét nem birhatta” (Bosz. 2: 271); 1746: „azonnal a fejével roszul volt, és tudósokra jutván sokáig *nyavalgot*” (Bosz. 2: 621); 1741: „annyi tehetségek nem volt, hogy a csordára ki hajcsák, hanem csak a ház keőrül

nyavalgott egész Szent Mihál napig” (Bosz. 2: 135). A két kifejezés történetéről azt mondhatjuk, hogy a *nyavalyodik* a későbbiekben visszaszorul, a *nyavalyog* azonban megmarad, noha a használat megváltozik, elsődlegessé válik a (kellemetlen) hangadás jelentés-összetevője. Ekkor már elszakad, függetlenedik a betegség fogalmkörétől – talán ezzel összefüggésben változik meg a kifejezéshez kapcsolódó attitűd. A ’betegeskedik’ jelentés semleges volt, a mai *nyavalyog* viszont rosszalló, pejoratív hatású.

3.3. A nyelvi megismerést és a kommunikációt központba állító (funkcionális kognitív) nyelvfelfogásban a metafora információbefogadási módszer. Szinkrón értelemben olyan jelentéskiterjesztésként működik, amelynek során egy új vagy kevésbé ismert és megismerhető dolgot, fogalmat (célartomány) egy másik, könnyebben hozzáférhető mintájára (forrástartomány) dolgozunk fel (Kothencz 2008: 241–2; Tolcsvai Nagy 2010: 80–1). Ez a megközelítés elkülöníti a fogalmi, nyelvilag nem kifejtett metaforát a metaforikus kifejezésektől: az utóbbiak (lexémák, szerkezetek) teszik világossá azokat az összefüggő tapasztalatokat, amelyek a metafora fogalmi alapját adják (Kövecses 2005: 20–3; 2010: 5–8, 77–82). A metafora alapja a hagyományos történeti megközelítéshez hasonlóan ebben a keretben is megfelelések, leképezések rendszere: tipikus források a testi és térbeli tapasztalatok, amelyek könnyen hozzáférhetőek, általánosíthatók, így alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül értsünk meg elvontabb fogalmakat (ez a megállapítás Hadrovics Lászlónál is megjelenik). Hozzá kell tenni, hogy egyes, elsősorban kulturálisan hagyományozódó tapasztalatok szintén gyakran válhatnak forrástartománnyá. Ilyen például a háború többek között a VITA/ÉRVELES metaforájaként (a vitapartner mint *ellenfél*, akit *legyőzünk*, az érvek *fegyverek* stb.).

A fogalmi (tehát nyelvilag nem kifejtett) metaforáknak többféle megértésbeli funkciója lehet, és ennek megfelelően eltérő típusai különböztethetők meg az alapján, hogy milyen erős a tapasztalati hasonlóság (Kövecses 2005: 48–9; 2010: 37–42). A széleskörű, rendszerezett tudás szerkezeti metaforát alkot, ekkor egy-egy fogalom (célartomány) különféle szempontok szerint képeződhet le metaforikus kifejezésekben (érzékletes példa az IDŐ mint MOZGÁS, ahol előtérbe kerülhet a mozgás gyorsasága, iránya stb.). Kevésbé szervezett célartomány (megérteni kívánt dolog) fogalmait képeznek le az ontológiai metaforák: ezek segítségével a nehezen körülhatárolható fogalmak vagy azok egyes aspektusai válnak valamelyest azonosíthatóvá, körülhatárolhatóvá.

3.4. Az egyik legáltalánosabb ontológiai metafora a TARTÁLY mint felszín, nem körülhatárolt fizikai tárgy vagy éppen állapot (Kövecses 2005: 50–1). A váratlanság és a tehetetlenség érzését gyakran az *esés*, *zuhanás* képzetével társítjuk – többek között megbetegedések esetén is. A testhelyzet és egészségi állapot kapcsolata nyilvánvalónak tekinthető (maga az *állóképesség* kifejezés is érzékletesen mutatja). A perszövegek, tanúvallomások egyik jellegzetes példája erre a megfelelésre a *nyavalyába esik*. Ennek alapja a hirtelen bekövetkező állapotváltozás megértése; a betegség itt többé-kevésbé körülhatárolt, tartályszerű, így a változás tartályok (állapotok) közti mozgásként értelmezhető: 1730: „ismet ujoban lábárul el esvén *betegh agyban* [= betegágyba] *esett*” (Bosz. 1: 401); 1732: „Simon Balást olyan *nyavalyában ejtette* melly miatt csak meg nem holt” (Bosz. 2: 578); 1737: „a Fatensnek edgyik szolgája lábárul el esvén, *olly szörnyü nyavalyában esett*, a kin minden ember csudálkozott” (Bosz. 2: 576); 1742: „ugyan akkor ezen Tanu *Hideglelisben esvén* az Ablak alá feküdt” (Bosz. 2: 367); 1742: „*Kis Juhász nevő ember nagy betegsighben esvén* utolsó oráján is csak Szabó Mihályra gyanakodott, hógy eő rontotta megh” (Bosz. 2: 161); 1750: „de ismét az Úra ugyan *nyavalyába azonnal belé eset*” (Bosz. 1: 292). Az *esik* által a figyelem előtérbe kerül az akaratlanság; a mozgás iránya, a helyviszony miatt ugyanakkor a változás hirtelen, pillanatnyi volta is érzékelhető. A szerkezet motivációja és használata pedig azóta is eleven.

A funkcionális kognitív megközelítés a megszemélyesítést is ontológiai metaforának tekinti, mint a legkézenfekvőbb tapasztalat – azaz önmagunk – használatát (Kövecses 2005: 50; 2010: 39). A tanúk elmondásai alapján a betegség felfogható egyszerre anyagszerűen, ugyanakkor élőlényként is elképzelhető – szintén az esés képzetét mozgósítva, míg ezúttal a test felületként jelenik meg: 1677: „mindgiart *reaia esett* mastani *njavallia*” (Bosz. 1: 378); 1732: „azon itzaka *eset rejá az nyavallya* az leányára, midön meg fenyegette volt az öreg Seresnő”; (Bosz. 1: 121); 1740: „azért valla bizonyossan, hógy nem egyeb által *eset azon nyávala rea*; hanem forgo Ilona által” (Bosz. 2: 112); 1741: „csak ha-

mar vagy *magokra nyavala esett*, vagy marhájukban kárt vallottak” (Bosz. 2: 133); 1755: „*te ejtettede rajta azon Nyavalyát*: hogy azulta semmi erős munkát nem dolgozhatik” (Bosz. 1: 318).

További előfordulásokat is találhatunk a váratlan állapotváltozást jelölő képzetre, szintén élő-lényszerű, megszemélyesített formában: 1699 k.: „egykor nem tudom micsoda *nyavalyaja érkezvén* Santa Lászlónak fenteregvén a földön” (Bosz. 1: 43); 1716: „akkor tsak hirtelenséggel nagy *fájdalom érkezik* az edgyik lába talpára, holyag támadvan rajta” (Bosz. 1: 179); 1753: „mindgyárt *baja és navalyaja érkezvén*” (Bosz. 3: 320). A testet irányító erő nemcsak a mozgás képzetével fejeződik ki megszemélyesítésként: 1742: „s láboj pedig bokában dagadni es fájni kezdinek melly nyavala egy hét alat annyira *el hatalmazot rajta*” (Bosz. 2: 168); 1742: „bal keziben pediglen nagy fáiaást erzet volna, melly nyavala az következendő napokon annira *el hatalmazot rajta*, hogya kezejvel nem foghatot” (Bosz. 2: 169); 1745: „miert eddigh nem gyüttetek hamaréb segíthetem volna rajta, már igen *el hatalmazot rajta az nyavala*” (Bosz. 2: 217).

A metaforák nemcsak a megértésben játszanak jelentős szerepet, hanem elősegítik az ismeretek, tapasztalatok fennmaradását, hagyományozódását. Ugyanakkor a kulturális változások vagy éppen a gyakori használat miatt a metaforikus kifejezések motivációja elhomályosulhat, háttérbe kerülhet. Az elméleti háttér vázlatos tisztázása után részletesen bemutatom a perszövegek egyik legjellegzetesebb rontásmetaforáját.

4. „Szánnja az Úristen, ha íg kell az embert megenni tizenkét pénzéért” – egy rontásmetafora elemzése

4.1. Ahogy arról korábban szó volt, a kihallgatásokon szabadon hagyták beszélni a tanúkat, így ugyanaz az esemény a közösség több tagjától is elhangzik (valamelyest függetlenül attól, hogy rákérdeznek-e a kérdőpontokban). Az egyes beszámolók eltérőek lehetnek a részletézést tekintve, más esetekben pedig akár az ártó szándékosság hangsúlyozása is különbözhet. Az egyik tanúvallomásban véletlenszerű történésnek látjuk a megbetegedést: 1740: „maga pedig ollyas *Hideghlölisben eset*, hogy sok üdőkigh szenvedet” (Bosz. 2: 112). Míg egy másik tanú tudatos, akaratlagos cselekvésről és cselekvőről beszél: 1740: „eö rea bizonyossan Forgo llona *Boczátotta azon nyávalat*” (Bosz. 2: 111).

Noha a kontextusból gyakran kiderül, hogy alapvetően rontásként értelmezik a betegséget, a szóhasználatban ez nem mindig jelenik meg. Beszélhetünk ugyanakkor az ártó szándékot feltűnően hangsúlyozó rontásmetaforákról is. Az egyik legjellemzőbb ilyen szerkezet a „valaki megesz valakit”: 1627: „eötet valami korpa miatt *megette* Simon Ferenczne” (KF. 1: 413). A metafora lehetséges motivációira és a hozzá kapcsolódó hiedelmekre az értelmezés és a történeti kontextus felvázolása után térek ki.

4.2. A *megesz valakit* szerkezet azonosítása, az ige értelmezése a mostani kompetenciánkból kiindulva több szempontból is magyarázatra szorulhat, de már a 16–18. században sem feltétlenül volt egyértelmű a magisztrátus számára. Erre abból következtethetünk, hogy időnként reflektálnak rá a lejegyzés során, szinonimával teszik világossá a jelentését: 1724: „Praedikátor Uram sokat feddődik ugy mond; már edgyszer *meg ettik (áliás vesztettik)*” (Bosz. 1: 36); 1748: „azt mondotta: hogy Horváth Kata *rontotta, vagy amint szoktak beszillenyi az illyes Aszonyok; ette megh* a Tehenit” (Bosz. 2: 258). Úgy tűnik tehát, hogy elsősorban a közösségben használatos, beszélt nyelvi fordulat lehetett. Mai szemmel nézve pedig az írott alakok egy része többféle értelmezést is megenged. Elsőre könnyen összekeverhető például az *etet* ~ (*meg*)*éitet* ’megmérgez’ jelentésű igével, gondoljunk csak a *süttötte* ige *sütte* változatára. A boszorkányperekben pedig nem példátlan a mérgezőes „rontás”: 1677: „Aztis hallotta, hogy az Urát *sülte almában valo eszközökkel étette* volna *megh*” (Bosz. 1: 379). Ugyanakkor több előfordulás ismeretében azt mondhatjuk, hogy nem az *etet* ~ *éitet* múlt idejű alakja szerepel *ette* változatban. Több érv is szól ugyanis amellet, hogy az *eszik* alakját kell ilyenkor is felismernünk. Bizonyos területeken az *evett* igealak *ett* ~ *ött* változatban fordul elő ilyen használatban is, azaz „működik” a rövidítéses alakváltozat: 1693: „llona, tégedet bizony Fekete Istváné *ett meg*” (Komáromy 167); 1722: „Nem egyéb, hanem az napom *ött meg*” (MBF. 3: 104); 1732: „mert e kivel egy söt kenyeret ettél az *ett meg*” (Bosz. 1: 237). Ha a műveltetés képzője

is a lexéma része lenne (mint az *éte*-ben), az grammatikai-funkcionális tartalma által nagy valószínűséggel gátolná az alaki redukciót.

További bizonyítékokat is találunk az olyan tövváltozatokban, amelyek világosan azonosíthatók. Lássunk erre néhány példát: 1712: „azután mondotta Hermánné Banánenak, nő *meg evel engem*” (Bosz. 1: 53); 1723: „No (ügymond) az fiamat *megevéd* s engem is *megéssz* immár” (MBF. 3: 151); 1741: „azonnal nagy sirással mondotta, no édes Anygom *megh evet* bizon engem az én Mosthám” (Bosz. 2: 64); 1745: „neis pöröllön kegyelmed Anyam Aszonnal, mert kegyelmed *evet meg engem*” (Bosz. 2: 233).

Eddig főként a 18. századból szerepeltek szövegrészek, a *mege* azonban mint a rontás metaforája már a 16–17. századi peranyagokból is adatolható, ilyen a fejezet címben idézett „ig kell az embert *megenni* tizenkét pénzért” (KB 152). Az egyik első fennmaradt – Kolozsvárról származó, latin nyelvű – lejegyzésben is megjelenik: 1565: „*megennék őt*” (Komáromy Andor kiadásából magyarra fordítva idézi Klaniczay 1986: 280). További példák: 1584: „megfogatom, mert igen gyanakodom, hogy az *eszi meg* az én fiamat” (Komáromy 50); 1627: „te *ettel* engemet *megh* te miattad vallom en az kint” (KF. 1: 451); 1665: „ha gyermekeket veztegetteke *megh*, és *megh ettéke*” (Bosz. 2: 12); 1677: „ne vécsetek édes Leányim ennek az Aszonynak, mert Csakoné Leánkáiat mégh az Anyna hassában eö *ette megh*” (Bosz. 1: 379); 1680: „engemet *megévé*l, miattad kel meghalnom!” (MBF. 3: 469). A tanúkihallgatási szövegek fennmaradása 1690-től válik rendszeresebbé, ezért sem várható el egységes megoszlás a különböző időszakokban. Hozzá kell tennünk azt is, hogy az ártó-rontó tevékenység *mege*vészként történő megnevezése a 18. század után sem szűnt meg teljesen. Ezt mutatják legalábbis a néprajzi gyűjtések, azok, amelyek a hiedelemvilágra irányulnak (P. Madar Ilona gyűjtése Hajdú-Bihar megyéből, idézi Dömötör Tekla 1981: 128): 1963: „Guziné a maga lányát *ette meg*, mert félt, hogy rajtaveszít a másén. Valakit nekije *meg kellett enni*. [...] Úgy vált boszorkánnyá, hogy *megevett valakit*”. Még egy utalásszerű példa, ahol szintén nem derül ki, hogyan valósul meg a rontás, és pontosan mik a következményei: „Madar Eszter bába is *megette a lányát*, szíp nagy lyánya volt.”

A területi dimenziót tekintve nem mondhatjuk, hogy ez a szóhasználat kifejezetten körülhatárolható tájegységekhez, nyelvjárásokhoz kötődne. Jó néhány előfordulás a kolozsvári és a nagybányai lejegyzésekből való (Komáromy; KB; NB). A Schram Ferenc kiadásából gyűjtött anyag főként Bihar, Borsod, Békés és Csongrád megyéből származik, de a Dunántúlról is adatolható (Somogy és Zala megyei szövegekben is előfordul [Bosz. 2: 64; 233; 632]). Időben és területileg egyaránt kiterjedt használatú szerkezetéről van tehát szó.

4.3. Miután magát a szóelemet és a jelentését körüljártuk, térjünk rá arra, hogy milyen hiedelmeket, tapasztalatokat idézhetett fel ez a szóhasználat a korszak emberének. A metafora eredetét, motívációját több szempontból is megközelíthetjük. Molnár Éva szerint a kifejezés használata mögött valamiféle kulturális hagyományozódás működhet: az évezredes néphit szerint a varázslók megölik és megeszik az embereket, és ez válhatott a 15–18. századra jelképpé: akit a boszorkányok az özszejöveteleik alkalmával jelképesen megettek, az megbetegedett, sőt meg is halhatott (Molnár 1942: 48). A perszövegeket tekintve nem példátlanok az ilyen leírások, egy-két tanú beszámolójában szerepelnek boszorkánygyűlések mondaszerű elbeszélései: 1734: „s hozot egy szép szopós kövér gyermeket, de nem tudja férjfi volt e, vagy leány? Szintén úgy sikoltot kezekbe, és csak hamar öszve vagdalván, vasfázékban meg főzték, és közönségesen *meg ették*, a Csontyait penigh öszve szedvén, Széna Murvával elegyítvén öszve rakták” (Bosz. 1: 247). Egy másik részlet hasonló helyzetet ír le, bár nem emberre vonatkozik: 1743: „láta volna egy brázdából, sok boszorkányoknak öszvő gyülekezését, a kikkel egy hordó bor és egy vörös tehén lett volna, mellyeket midőn *el költöttek volna*, a tehenet megint tsontyaira állították, és kender tsöppüvel meg töltötték volna” (Bosz. 2: 190).

Arról viszont nem esik szó ezekben a konkrét szövegekben, hogy a tanúk összefüggést látnának az elmondott események, történések és a közösségben bekövetkező megbetegedések (vagy halálesetek) között. Az elmondott megevéseknek lehet jelképes tartalma, de következménye még vélekedésként sem mutatható ki. Emellett lényegesen ritkábban értesülünk olyan boszorkánygyűlésekről, ahol megbetegedéseket idéznének elő, mint ahányszor *mege*vészként nevezik meg a rontást. Ahol tárgyi vonatkozása, nyoma van a károkozásnak – vagyis a gyanú szerint „eszközöket, mesterségeket” használnak –, azt máshogyan is nevezik meg, jellemzően kötészként (1737: „mészes

borba csinalt *kötést* s ugy atta néki az mely miat egész esztendeig elet halal között senlödött” [Bosz. 2: 354]). Így a fenti két példa mégsem támogatja a kulturális hagyományozódással kapcsolatos feltevélezt – bár természetesen nem is zárható ki.

Ezúttal a néphit mellett valamilyen ősi, alapvető, közvetlen fizikai tapasztalatokból is kiindulhatunk. Az *eszik* ~ *megesz* jelentés-összetevői közül a ’felemészt, elpusztít, megsemmisít’ válik a metaforikus kiterjesztés fogalmi alapjává. Hasonló jelentéstartalmú kifejezés vonatkozik a rontásra következő tanúvallomás részletében is: 1724: „Mind Tehenemet, S mind Gyermekeket *meg emésztették* a boszorkányok” (Sugár 103); 1742: „az Attyokat *ki emésztette* Tormáné ez Világbul” (Bosz. 2: 182). A betegségmetafora fogalmi alapja tehát ezúttal a „PUSZTÍTÁS mint EVÉS”: a történeti és történeti-etimológiai szótárak alapján ez a kiterjesztés a jelentéscsoportokból könnyen kialakulhatott. Az *eszik* ’emészt, gyötör’ jelentése mentén válhatott általánosabbá, elvontabb használatúvá. A Szótörténeti tár sorolja a *megesz* jelentésváltozatait, ezekből is kirajzolódik a változási sor, egy lehetséges változás iránya: ’felfal’ [felemészt] > ’elpusztít, tökretezt’. Ebben a metaforában tehát nem annyira a rágás képze, mint a testi erő, az egészség felemésztése, a test megsemmisítése érvényesül.⁴ Ez a motiváció bizonyos értelemben máig eleven, hiszen manapság is mondhatjuk ételle, hogy elpusztítottuk – noha inkább bizalmas-tréfás fordulatként használatos.

Ez a rontásmetafora sem eredményez sokféle aspektus szerint változó szókinccset: nem a szerkezetben jelölődik az, hogy maga a megbetegedés milyen gyorsan történik, vagy milyen súlyosak a következményei (nem mondják például azt, hogy valakit „felfaltak” a boszorkányok). Eddig mindössze egy olyan esetet találtam, ahol valamelyest más aspektus jelenik meg: 1742: „mert engem éjjel nappal *az ő tudománya rágat*” (MBF. 3: 717). Azt mondhatjuk tehát, hogy nincs különösebb strukturáltsága, inkább a tapasztalat általános körülhatárolásának szándéka működhet benne, így az ontológiai metaforák közé tartozik.

Az egyelőre nem ismeretes – a forrás jellegéből adódóan sem –, hogy a *megesz* mióta használatos varázslással pusztításként, rontásként történő értelmezéssel. A ’gyötör’, ’pusztít’ jelentéstartalmak mindenesetre a 15–16. századból adatolhatók (NySz.; TESz.).⁵ A Szótörténeti tár szerint már a boszorkányperes iratokkal egyidejű szövegekben is megtalálható a *megesz* általános – nem feltételezett varázslás által történő – ’elront, megnyomorít’ jelentésben: 1574: „chiakne(m) meg Eonek ez Estve”; 1583: „hog ha lehetne meg ennetek”; 1697: „hiszen azt az nyomorú Aszszonyt meg ette az ura”. Tájszótáraink alapján a későbbiekben is kimutatható ez a hiedelmektől eltávolodott jelentés: „*ne egyél meg*” ’ne gyötörj’ értelemben (SzamSz.); „*megeszed* minden rongyodat” (SzlavSz., ÚMTsz.). A tanúvallomások anyagában ugyanakkor nem találtam olyan adatot, ahol hétköznapi elrontást neveznek meg így: 1627: „sok szegeni ember *tehene hasznat ette megh*” (KF. 1: 423); 1716: „*az én fonalamat* ugjmond az boszorkányok *ették meg* tsak tudom már” (Bosz. 1: 184). Az eddigi feldolgozott anyagok alapján az sem fordult még elő ezekben a beszámolókbán, hogy ne boszorkánysággal gyanúsított személyt enne meg – tenne tönkre – valamit (pedig előfordul, hogy a tanúk valami kárt okoznak, és vélekedésük szerint ez készíti a boszorkánysággal vádolt személyt olyan megtorlásra, amely megbetegedéssel jár). Úgy tűnik tehát, hogy a boszorkányság témakörében a közösség számára a *megesz* lefoglalódott a boszorkányok által elkövetett általános megbetegítés, pusztítás megnevezésére. A hiedelmektől részben eltávolodva, de a betegség témakörében maradvá gondolhatunk e metafora kapcsán bizonyos szitkozódásokra is, mint az *egyé fene* (előbb ’fenevad’ majd ’betegség’ jelentésben is), vagy a *franc egyé meg*, hiszen ezekben is az ’elpusztít’ jelentés volt az elsődleges. Manapság inkább igeikötő nélkül használatos hasonló metaforaként ’gyötörődik’ jelentésben, ha azt mondjuk, valaki *eszí, emésztí magát* valami miatt – mostanra viszont már nem a másik ember ellen irányul, hanem a „cselekvő” egyben az elszenvető is.

⁴ További kutatásokat igényel az a kérdés, hogy ez a metaforikus kiterjesztés mennyire univerzális, mindenesetre a NySz. *megesz* címszavánál található latin megfelelők esetében hasonló jelentésváltozatok figyelhetők meg: *devoro* ’elveszteget, pusztít, megsemmisít’; *comedo*: ’megesz, elkölt, emésztí magát’, illetőleg ’felfal, elnyel, vagyont elpazarol’ (vö. A latin nyelv szótára: A kútfőkből, a legjobb és legújabb szótáriróadalomra támaszkodva. Összeállította: Finály Henrik. Franklin, Budapest, 1884).

⁵ Nem ’ront, megbetegít’ jelentésben, inkább általános pusztításra vonatkozik: 16. század eleje: „ez velagban valo farkastul ilyen igen felte-tek. ky chak az testwt *ewhetj meg* es nem az lelket” (VirgK. 28v/24); 1536: „ky zemedbe zepet zol, de hatwl *meg ezē* / Az weled egjwyt soha sokaýg nē lezē” (Pesti. Fab. 14).

4.4. Miután valamelyest képet kaptunk a jelentéskiterjesztés lehetséges motivációiról, érdemes rátérni arra, hogyan is működik a *mege*sz rontásmetaforaként, vagyis milyen hiedelmek, vélekedések kapcsolódnak hozzá – ezek egy része érvényes a szövegtípusban fellelhető további betegségmetaforákra is.

Jellemző, hogy nem egy meghatározott betegségre vonatkozik, hanem a tünetektől függetlenül általánosságban utal az állapotváltozásra. Lássuk tehát, hogy a tanúk szerint mi mindent „ehettek meg a boszorkányok”. Időnként konkrét testrészekre hat az így elképzelt rontás: 1726: „mondotta Farnosinénak *te etted meg* az Béres András komam *kezeit*” (Bosz. 1: 118); 1739: „Nekem Anyám Aszony miatt kell ell vesznem, mert *ő kgme ötte megh a lábamat*” (Bosz. 2: 362); 1756: „akkor boszúságában mondotta vólt, hogj az a kurva boszorkány *ette meg az ő szemét*” (Bosz. 3: 142); 1739: „*te etted meg* Faluvéginé az feleségemet és *az fiannak a fejét*” (KF. 2: 874).

Nem minden esetben értesülünk ugyanakkor a részletekről: 1665: „es ezen fatensnek fiat *megh ettik kilencz Esztendő*” (Bosz. 2: 13); 1723: „Kovácsnak nyavalyája esett Kenéznének az házára ment azt mondotta, *te öttél megh engemet néne*” (Bosz. 1: 109); 1739: „hallottam [...] hogy Berei Sára *megette őtet és nyomorút csinált* belőle” (KF. 2:876). Ugyanakkor az így felfogott megbetegítésnek az élet különböző területein lehetnek következményei: 1667: „*megettétek világát* feleségemnek, mert már csak három hétig élhet” (MBF. 4: 374); 1745: „*megöttik az én férjhezmenésemel*” (MBF. 4: 206); 1728: „ezt mondotta Szemeben Kis Györgyné, Te égetni való vén Boszorkány *te ettl meg engem azért nincsen Gyermekem*” (Bosz. 2: 321); 1743: „de Vámosné *megette őtet és azolta nem látta a fényes csillagot*” (MBF. 1: 474). Emellett a test erejét, energiát pusztító erő hatása tartós folyamatként is megfogalmazódik: 1735: „az egy feletem megette Kovács Szabóné, és a másikat most *eszi*” (Bosz. 2: 584); 1742: „őtet Bába Ilona és Székely Ferenc feleségestől *eszik s kínozzák*” (MBF. 3: 210); 1731: „nemcsak *meg van rontva*, hanem *meg is van éve*. Ha előbb hívtatok volna, segíthettem volna rajta” (SzegSz.).

A megevést olyankor sem szó szerint kell érteni, amikor állatokra vonatkozik: 1720: „*El rontottad* az Tehenemet Te Takács Istvánné. Azért *etted meg*, hogy háromszor tejet kérni voltál nálam, nem adtam” (Sugár 88); 1723: „*ő ette volna meg* az Eözvegy Aszszony tehenét. És *ő meg is gyógyította*” (Sugár 94); 1727: „ismit mondotta az ördögh Teremtettek *megh ettek es el rontottak* az Marhamat hasznátis el vettek” (Bosz. 1: 520). Ahogy a kontextusból is kiderül, nem az állatok elpusztulásáról számolnak be ilyen módon (sőt szerencsés esetben meg is gyógyulnak). Egy Nógrád megyei szövegben pedig részletesen olvashatunk egy „küldött farkasról”, egy Pályo nevű koldusról, az ő károkozásai is így jelennek meg: 1754: „az felesége meg intette az Urát ne halljatok [háljatok] úgy mond most oda ki az lovakkal, mert bizony *meg eszi* Palyo [...] és azon éjel a Leg jobb Lovát *megfojtotta a farkas*” – egy másik tanú hozzáteszi: „*semít sem evet belőle* a farkas, azért minden gyanúsága reája vagyon” (KF. 2: 538, 541). Noha itt már pusztításról van szó, itt sem az elsődleges jelentésben használatos a *mege*vés.

Annak ellenére, hogy az erő felemésztése, a test megsemmisítése jelenik meg ebben a metaforában, a rontási tevékenység ilyenkor nem helyrehozhatatlan: 1704: „*Megevétek* a lábomat és két-három óra múlva ismét meggyógyult!” (NB. 204); 1693: „ezt a tehenet a szomszédod *ette meg*, de [...] semmi gondja nem lesz [...] és meggyógyult” (Komáromy 165). A közösség szemében tehát ritkán végzetes az így „okozott” betegség. Sőt el is várják, hogy a boszorkány orvosolja a rontást: 1703: „Ha *megh ötted* vagy mit csináltál haraghból a feleségemnek, meg gyógyítsd” (NB. 139); 1731: „*reá kiálltottam*, hogy ő rontotta meg a gyermekemet [...] *amely ebül megetted, meg is gyógyítsad!*” (KF. 1: 354); 1734: „*te ettl meg ugymond kutya lelkü hanem meg gyógyéts*” (Bosz. 3: 314), 1771: „Nó Amica *megetted* a Bölkényi koma fiát, *meggyógyítsd* mert hanem megigetlek borsószalmába” (KF. 2: 852).

Ezt a szemléletet támogatja az a hiedelem, amelyet a nézők képviselnek; azok, akik állításuk szerint meg tudják mondani, honnan származik a betegség: 1693: „asszonyomat a *másik bába* [...] *ette meg és én meg nem gyógyíthatom*” (Komáromy 166); 1702: „a melly beteget ő meg néz, meg tudgya kicsodák *ették meg*” (Bosz. 3: 182); 1708: „Egy vak leánya is volt Lippainénak, az orvos azt mondotta, hogy *maga ette meg* Lippainé” (Komáromy 220). Emellett a nézők a gyógyítást is rontásként értelmezhetnék: 1742: „látták, hogy majd el szakad a Gyermek Lába [...] *no az ötte megh, a kívül köttetétek*” (Bosz. 2: 373). Nem tehát az a kérdés, mivel kötötték, hanem hogy ki – ahogy szó volt róla, a betegség okozóját keresik, nem pedig az okát.

Lényeges, hogy bár a megevésben egyértelműen kifejeződik az ártó szándék és az, hogy valakinek tulajdonítják a rontást, az így okozott betegség nem feltétlenül irányítható: 1720: „Erre monda az szokszor írt asszony: *magadat akarták megenni*, de az gyermeked az megye mellett volt, s azt ették meg” (MBF. 4: 482). Ez a vélekedés más rontásmetaforáknál is megfigyelhető, például nem az lép bele a kötésbe, akinek „szánták”.

A vélekedések szerint az ilyesfajta rontásnak a boszorkányos tudás megszerzésében is szerepe van: 1708: „mondotta az orvosasszony Lippainénak: hiába hordozod ezen vak leányodat, mert *tedd meg, ezen tanulád a boszorkányságot*” (Komáromy 221); 1714: „Csanadiné arra kinszergette, hogy allyon közégben, kire mondotta a fatens, én nem alok, mert úgy mond; *az Emberek gyermekén tanulják azt az Asszonyok [...]* arra azt mondotta néki Csanadiné *ed megh edgyik öcsédet, lam énis az én Gyermekemet edtem megh*” (Bosz. 1: 58). Ez utóbbi hiedelem, ahogy a korábban idézett néprajzi gyűjtésekben láttuk, az üldözések után is fennmarad.

5. „nyavalyája távozott” – a gyógyulás képzetei

5.1. Ahogy a boszorkánynak tulajdonítják a fent tárgyalt metaforákkal jelölt rontásokat, megbetegedéseket, hozzá kapcsolják a gyógyítást is. Ennek tipikus képzete a betegség szorító erejének megszüntetése, amit úgy fejeznek ki, hogy a boszorkány *megeeszt* valakinek 1742: „ha Hegedüs Andrásné *megh nem ereszt* neki, *megh köll halni*” (Bosz. 2: 170).⁶ Érdemes tehát kitekintésként ráterni a gyógyuláshoz kapcsolódó képzetekre, metaforákra is, összevetve azokat az orvosi receptekben kirajzolódó metaforahálózattal. Kuna Ágnes egy tanulmányában azt vizsgálja, hogyan jelennek meg a 16. századi orvosi receptekben – az *Ars Medica* című (1577 körüli) gyűjteményben – bizonyos meggyőzőési stratégiák, hiszen a gyógyulásba vetett hit szerepe kulcsfontosságú tényező, főként az ilyen típusú, részben népi tapasztalatokra is építő szövegekben (2013: 105–24). A betegség megszűnésének alábbi fogalmi kategóriáit, alkategóriáit mutatja be: távozás (kezdet); megáll/eláll (pl. a vérbaj); tisztulás, szabadulás, enyhülés (pl. hideglelésé); erősítés (pl. a tüdőt); kiűzés (férget, hurutot stb.); elrontás (pl. vesekövet); elvevés/vesztés (hályogot, fájdalmat); újulás (pl. a tüdőt újítja) – emellett megjelennek a *könnyebbül, meglassul* típusú kifejezések. Ennek megfelelően ebből a szövegtípusból a betegség következőképpen rajzolódhat ki: mint TESTBEN KÖZLEKEDŐ ÁLLAT/ERŐ; mint MOCSKOSSÁG, RABSAG vagy NEHÉZSÉG (Kuna 2013: 116–7).

Az orvosi receptek tehát szintén sokféleképpen idézik fel a betegség-egészség tapasztalatát, ezek pedig szembesíthetők a tanúvallomásokban rögzített benyomásokkal, vélekedésekkel, hiedelmekkel. Fontos ugyanakkor figyelembe venni, hogy a két szövegtípusnak más a célja, és maga a megbetegedés témaköre is más-más módon fogalmazódik meg bennük. Az orvosi receptek jellegüknél fogva bizonyos konkrét megbetegedések, tünetegyüttesek gyógymódjait tartalmazzák, így a betegség megszűnésének egyes metaforái is erősebben kapcsolódnak az egyes tünetekhez, azokból indulnak ki. Emellett pedig, bár a népi gyógyászatból merít, a boszorkányos, ördögi hiedelmek értelemszerűen kimaradnak; amennyiben természetfölöttinek szerepe jut, az Istennek tulajdonítva jelenik meg (Kuna 2013: 106, 119). Részletesebben megnézve az egyes metaforákat, átfedésről és ellentétekről egyaránt beszélhetünk.

5.2. Mind az orvosi receptekben, mind a tanúvallomásokban a gyógyulásra vonatkozik a *könnyebbül, könnyebbedik*: 1714: „béis kötötte Kapta Sophi az eő Kglme kezét, mingyart is *könnyebedet*” (Bosz. 1: 58); 1741: „Tamás Susa kertében bizonyos füvet szedvén az Fátens Feleségéhez ment, és kezit reá tette, kente, fente, és kötözte, *azonnal megh könnyebbedett Felesége*” (Bosz. 2: 479). Ebben a szemléletben a betegség nehézségként, teherként értelmeződik (konkrét betegséget is neveznek nehéz nyavalyának).

Szintén előfordul az enyhülés, szabadulás a közösségi szóhasználatban: 1745: „két hét mulva *föl szabadulván* kinnyaibúl, és föl kelvén többeknek jelenléttében” (Bosz. 2: 245). Megfigyelhető továbbá a TÁVOZÁS mint fogalmi kategória, bár az orvosi receptekben ez jellemzően tünetekre vonatkozik (*elindul a kö*). A tanúvallomásokban főként az anyagcserre („természet”) kapcsán jelenik

⁶ Igeköti nélküli használatban is megjelenik, ekkor viszont éppen rontásra utal: 1740: „magara pedig Kovács Györgyre, olyan *nyavalat eresztett* kiben sok üdeigh sinlödöt” (Bosz. 2: 114).

meg az indulás. Általánosságban a betegség is előfordul így, megszemélyesítve, hiszen valamiféle – mások számára nem látható – alakban képzelik el a betegséget: 1754: „tellyes gyanóság a kérdésben irtt Kele Katára lévén, meg izenték a helségbéliek neki, hogy *könnyebétcse, vagy is távoztassa el azon faidalmat*” (Bosz. 2: 681); 1748: „azonnal jobban let, *nyavalája távozott*, s mint ha egyszerre el fujták volna rula ugy helyre épült” (Bosz 2: 260). Erősebben jelzi a hiedelmek szerepét, ha li-dércnyomásos tünetekkel kapcsolatos: 1737: „megh szolította Tott Ilona, hogy tarcsa jól éget borral *el távoznak az Boszorkányok a leányátul*” (Bosz. 2: 108); 1761: „*ha gonosz tétemény van rajtok, az ellen fog használni azon orvosság, és el távoztattya töllök*” (Bosz. 3: 171).

Az *eláll, megáll* jelentéstartalom már máshogy érvényesül a tanúvallomásokban (nem gyakori fordulat). Megjelenik a természetre (anyagcserére) vonatkoztatva a betegség tüneteként: 1751: „*mind a két természet folásó el állott* volna mely miát megh köllött volna halnyi” (Bosz. 2: 659). A gyógyulást jelezve tipikusan nem ’abbamarad’ értelemben használatos, hanem metaforikusan utal magára a betegsége: 1677: „*ki megh füröztuén ezen Fatenst ugy állot el az götteleum rola*” (Bosz. 1: 377). A test ezúttal is a felületként, felszínként képzelhető el, a betegség pedig az azt beborító, körülvevő anyag, vagy valamilyen erő, megszemélyesítve.

Az *erősít, kiűz* és az *elvesz~elveszt* nem jellemző a tanúvallomásokban; a jobbulás folyamatáról ugyanis közvetetebben beszélnek, jelezve, hogy az illető ehetett, ihatott, vagy a maga lábán járt. Az *elront* ilyen használatban szintén nem jelenik meg, tünet „elrontására” nem találtam példát, a gyógyítást tipikusan a *megegerszt* fejezi ki (az viszont többféle tünetre vonatkozhatott). Az *újít* szintén tipikusan nem a gyógyulásra vagy a gyógymódra vonatkozik a tanúvallomásokban, hanem inkább a betegség súlyosbodását és/vagy az ártó szándékot fejezi ki: 1696: „*azert nem gyógyithatom megh, mert mostis ujjettan ujjityak rajta*” (Bosz. 1: 370); 1723: „*de hogy gyógyitom, de ezerszerte jobban meg ujitom*” (Bosz. 1: 219); 1744: „*s úgy valami kevéssé jobban kezdet lenni, de azután is ugjan tsak megh ujult a nyavalya*” (Bosz. 2: 517); 1743: „*hallom kerekas Kata, hogy a Jutkánkot gyógyyótd, de azt bizony Ujjétyák mivel én is gyógyéttam, és nem gyógyéthattam megh*” (Bosz. 1: 550). Az orvosi receptekben tehát néhány fogalmi kategória, mint a RONT és az ÚJÍT, pozitív jelentéstartalmakkal is használatos, míg ez a tanúvallomásokra – így valószínűleg a közösségi tapasztalatok egy részére – nem jellemző: erősebb a hiedelmek szerepe, a gyógymód(ok) helyett a feltételezett okozóhoz kapcsolódnak ezek a kifejezések.

5.3. Az orvosi receptekben nem szerepel, vagy legalábbis nem gyakori metaforája az egészség helyreállításának, a betegség megszűnésének az EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT mint ÉPÜLET képze. A tanúvallomásokban az egyik legtipikusabb ilyen fordulat a *kiépül*, érzékletesen utalva az irányjelentéssel az állapotváltozásra: 1754: „*és mindgyárt ki épült betegségébül*” (Bosz. 2: 683); 1730: „*és más orvassagokkal orvasolván ki épült nyavalájából, és mind keze, mind lába helyre allottak*” (Bosz. 2: 56); 1750: „*és harmad napig nem is látott szemével (:Noha ugyan ki épült belőle:)*” (Bosz. 2: 400); 1767: „*gyarapodtak az marhák, és ki épültek lassanként nyomoruságokbul*” (Bosz. 2: 541). A tünetektől függetlenül úgy jelenik meg a betegség, mint a testet körülvevő (többé-kevésbé zárt) valami, amiből ki lehet jutni, ha nem is tipikusan mozgást jelentő igével utalnak rá. Az állapotváltozás másik irányával is szembeállítható: ahogy láttuk, a megbetegedés kifejeződik azzal, hogy valaki *lábáról el-leesik, nyavalyába esik*. Megfigyelhető valamelyes változás az irányultságban: manapság az egészséget inkább a felfelé jbbi, míg a korszakban jellemzőbb a kifelé irányulás (bár a *felépül* sem példátlan).

Ezeket kívül a rontás megszűnésére utalnak a tanúvallomásokban azzal, hogy valakinek *tágul a nyavalyája ~ valakin tágul a nyavalya*. Ez olyan képzetet idéz fel számunkra, amelyben az emberi test felszínként értelmeződik, a betegség pedig a felületre kerülő, azt körülvevő, érintő – sőt szorító anyagnak, hatásnak feleltethető meg. Ugyanakkor bizonyos értelemben felfogható élőlényszerűen, megszemélyesítésként is: 1703: „*mellyet a fatens meg cselekedet akkor egy keves ideig tagul(!) az nyavalyaja, de most is csak hibas az feje*” (Bosz. 3: 192); 1729: „*látván nehész nyavalyaban fetrengeni, kit is Vörös Mihalyne midőn megh kenegetett, az nyavalya tágult rajta*” (Bosz. 1: 400); 1730: „*akkor ugyan nagy fajdalmakat érzett Testiben a kenyis után, de idővel tágult nyavalyája*” (Bosz. 2: 58). Mivel a szorítás megszűnése a megfelelő alapszint, ez a szerkezet párhuzamba állítható a *megegerszt* metaforával. Noha az állapotváltozást előidéző szándék ilyenkor nincs jelen közvetlenül, a kontextus világossá teheti a vélekedést: 1742: „*Az után pedigh hogy egy kevéssé tágultak nyavalyái, es az szollásais egy kevéssé megh jött, mindenkor Kas Andrásnétt okozta*” (Bosz. 2: 177).

Ha a gyógyulás metaforáit összevetjük egymással és a megbetegedést jelölő kategóriákkal, gyakran hasonló képzetek különböző aspektusai jelennek meg *megeeszt – tágul a nyavalya; nyavalyába esik – kiépül a nyavalyából*. Az orvosi receptekből általánosítható betegséget és gyógyulást érintő fogalmakkal, képzetekkel egybevetve pedig megfigyelhetünk átfedést (*könnyebbedik, távozik*); jelentésmódosulást (*eláll*); elkülönüléseket a tapasztalatok, hiedelmek, vélekedések eltérése miatt (*újít, ront*).

6. „A bizonyágok vallásai jobb részint világosok lévén” – összefoglalás

6.1. A dolgozatban a betegség témakörére vonatkozó metaforákat vizsgáltam történeti forrásanyagban. A boszorkányperek szövegtípusa egyedülállóan tekinthető abból a szempontból, hogy változatos és sajátos szókincs- és metaforahálózat rajzolódik ki benne – csak részlegesen mutat hasonlóságot más, az egészség-betegség témakörére vonatkozó műfajokkal. A tanúvallomások jellegzetes módon őrizték meg a 16–18. századi közösségek tudását, hiedelmeit arról, ahogy a korszak embere feldolgozhatta a hétköznapi, nem ritkán tragikus káreseteket, megbetegedéseket. Jellemzően a boszorkányság szerepköréhez kötődtek a betegségek, ugyanakkor nem minden esetben tekintették a rontást végzetesnek, sőt nem is volt feltétlenül irányítható – így arra következtethetünk, hogy a leghangsúlyosabb a váratlanság és a tehetetlenség tapasztalata lehetett.

A bemutatott példákban látszik, hogy a jelentéskiterjesztések többféle közvetlen fizikai tapasztalat mentén működhetnek, ezek egy része ősi lehetett (*megeesz*), más része újabb, analógiás hatást mutat (*nyavalyog*). A képzetek egy része fennmaradt (*betegségbe esik*), egy része módosult (*nyavalyog*), a megszemélyesítés ritkábbá vált (kevésbé jellemző a *nyavalya esik valakire* vagy *tágul a nyavalyája* – bár előfordul, hogy valakit *ledönt a lábáról a megfázás*), a korszakra oly jellemző *megeesz* pedig nagyrészt visszaszorult, illetőleg elszakadt a hiedelmektől.

FORRÁSOK

- Bosz. 1–3. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III*. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- KB. = *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743*. Szerk.: Pakó László – Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- KF. 1–2. = *Magyarországi boszorkányperek: kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2*. Közreadja: Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1989.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- MBF. 1–4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II*. Szerk.: Bessenyei József; *III*. Szerk.: Kiss András – Pál-Antal Sándor; *IV*. Szerk.: Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- NB. = *Nagybányai boszorkányperek*. Szerk.: Balogh Béla. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig 1–3*. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Sugár = *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Közreadja: Sugár István. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1987.
- SzamSz. = *Szamosháti szótár 1–2*. Csűry Bálint. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1935–1936.
- SzegSz. = *Szegedi szótár 1–2*. Bálint Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.
- SzlavSz. = *Szláviai (kórógyi) szótár 1–3*. Penavin Olga. Forum, Újvidék, 1968–1978. [2. kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2000.]
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14]*. Főszerk., Szabó T. Attila et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Történeti magánéleti korpusz = <http://tmk.nyud.hu/>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Culpeper, J. – Semino, E. 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 97–116.
- Dömötör Tekla 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, Budapest.
- Haader Lea 2006. A középmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 365–85.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Iklódy András 1982. A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 93: 292–8.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) *Hungarológia és dimenziális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä, 165–73.
- Klaniczay Gábor 1986. Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–95.
- Kothencz Gabriella 2008. A lexikai jelentésváltozások okairól holista kognitív szemantikai keretben. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 241–67.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2010. *Metaphor. A practical introduction*. Second Edition. Oxford University Press.
- Kulcsár Zsuzsa 1961. *Inkvizíció és boszorkányper*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kuna Ágnes 2013. Meggyőzési stratégiák az *Ars Medicában* (1577 K.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Molnár Éva 1942. *Boszorkányper*. Budapest.
- Pócs Éva 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányper néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–47.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő*, 380–6.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tóth G. Péter 2001. „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium narratívák a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 199–226.

Varga Mónika

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Varga, Mónika

On metaphoric expressions of illness in witch trials

The present paper is a case study in historical semantics examining metaphorical expressions and constructions of illness and recovery with respect to their capacity to uphold conventions in usage and to maintain the collective experiences of speech communities. Data was taken from documents of 16–18th century witch trials, most notably witness depositions that tell of individuals unexpectedly falling ill, and of the witch hunts that ensued consequently. The aim of the paper is to explore various segments of the vocabulary of a distinct conceptual sphere and the ways of expressing the knowledge, beliefs and impressions which were characteristic in these communities according to the testimonies. The semantic extensions at hand can emerge from all sorts of direct physical experience: some of the idioms are probably ancient in origin, while others are rather new, and come about as a result of analogical change. The most characteristic phrases of the period, however, are today separated from past beliefs.

Keywords: metaphor, semantic extension, witch trials, vocabulary of illness and recovery